

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 3-son)

PSIXOLOGIYA
PSYCHOLOGY

TALABALARNING SHAXSIY VA KOGNITIV SOHASINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Togonova Shoxida Alisher qizi.

Urganch davlat pedagogika instituti "Umumiy psixologiya va boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" kafedrası o'qituvchisi
shohidatogonova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqoladan maqsad talaba shaxsining kognitiv sohasi va shaxsiy sohasini rivojlantirishning nazariy va psixologik xususiyatlari, shaxsning integral shakl sifatida ko'rib chiqishdan iboratdir va shu bilan birga uning asosi intellektual qobiliyatlari, ko'nikma va malakalari, individuallikga tayyorgarlik va intilishi, kognitiv faoliyat usullarini egallashi, faoliyatni uslubiy ko'rsatmalarga muvofiq sozlashdan iborat. Kognitiv mustaqillikda o'zini namoyon qilishi va kognitiv faoliyat orqali rivojlanishini ko'rsatishi ko'rsatilgan. Uning shakllanishining pedagogik va psixologik qonuniyatlari, motivatsion sohasi, emotsional va kognitiv soha 150 talabada statistik tahlil asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: shaxsiy psixologik xususiyatlar, kognitiv psixologik xususiyatlar, amaliy faoliyat, kognitiv mustaqillik, pedagogik va psixologik xususiyatlar, kompetensiya, kognitiv kompetensiya, uslubiy ko'rsatma, shaxsiy psixologik o'zgarish, kognitiv psixologik o'zgarish.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Целью данной статьи является рассмотрение теоретических и психологических особенностей развития познавательной сферы и личностной сферы личности студента, личности как целостной формы, и при этом ее основу составляют интеллектуальные способности, умения и навыки. квалификации, подготовки и стремления к индивидуальности, способов познавательной деятельности. Освоение заключается в корректировке деятельности в соответствии с методическими указаниями. Показано, что когнитивная независимость проявляется и развивается посредством познавательной деятельности. На основе статистического анализа 150 студентов рассмотрены педагогические и психологические закономерности ее формирования, мотивационной сферы, эмоционально-познавательной сферы.

Ключевые слова: психологические особенности личности, когнитивно-психологические особенности, практическая деятельность, познавательная самостоятельность, педагогико-психологические особенности, компетентность,

познавательная компетентность, методическое руководство, личностные психологические изменения, когнитивно-психологические изменения.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERSONAL AND COGNITIVE SPHERE OF STUDENTS

Abstract. The purpose of this article is to consider the theoretical and psychological characteristics of the development of the cognitive sphere and personal sphere of the student's personality, the personality as an integral form, and at the same time its basis is intellectual abilities, skills and qualifications, preparation and striving for individuality, mastering cognitive activity methods, adjusting activity in accordance with methodological guidelines. It is shown that cognitive independence manifests itself and develops through cognitive activity. The pedagogical and psychological laws of its formation, motivational sphere, emotional and cognitive sphere are considered on the basis of statistical analysis in 150 students.

Key words: personal psychological characteristics, cognitive psychological characteristics, practical activity, cognitive independence, pedagogical and psychological characteristics, competence, cognitive competence, methodological guidance, personal psychological change, cognitive psychological change.

Kirish. Jamiyat hayotining madaniy va ma'rifiy sohalaridagi global o'zgarishlar vaqt va vaziyat talablariga qarab o'z-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanadigan, o'sib borayotgan axborot oqimida harakat qila oladigan vakolatli, raqobatbardosh, ijtimoiy faol shaxsni shakllantirish zarurligini belgilaydi. Bilimlarni doimiy ravishda takomillashtirish faqat talabaning yuqori bilim faolligi bilan mumkin. Shu munosabat bilan, (DTS) "Davlat ta'lim to'g'risida"gi qonunining muhim talablaridan biri bu talabalarda bilim faoliyati, mustaqillik, tashabbuskorlik, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishdir.

Shuning uchun oliy o'quv yurtlari mustaqil ta'lim sharoitida bo'lajak mutaxassislarning doimiy shaxsiy o'sishini ta'minlashi, ularda kelajakdagi kasbga samarali munosabatni va o'zini takomillashtirish va o'zini rivojlantirish istagini rivojlantirishi kerak. Kognitiv kompetensiyalarni rivojlanishi, talabalarning bilim qiziqishlari mustaqil ravishda maqsadlarni shakllantirish va belgilash, qarorlar qabul qilish, ularning harakatlari va erishilgan natijalar uchun javobgar bo'lish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Shaxsning kasbga faoliyat sub'ekti sifatida kirishi jarayonida, umumiy o'rta maxsus va oliy pedagogik ma'lumot olish bosqichida sodir bo'ladigan o'zgarishlar fenomenologiyasi mutaxassislarni tayyorlash jarayonida ta'limning sifati, shubhasiz, umumiy muammoni hal qilish nuqtai nazaridan muhim jihatni ifodalaydi.

B.G.Ananyevning ta'kidlashicha ta'lim tizimining psixologik ilmiy ustuvor yo'nalishi bu talabalar muammosini maxsus ijtimoiy-psixologik va yosh toifasi sifatida shakllantirishdan iborat jarayonidir. Ushbu ta'lim tizimi doirasidagi tadqiqotlar talabalik davridagi shaxsning intellektual, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishi sohalarida olib borildi. Nazariy va empirik

tadqiqotlar ma'lumotlari B.G.Ananyev, L.N.Granovskoy, M.D.Dvoryashina, N.V.Kuzmina, Y.N.Kulyutkin, A.A.Rean, E.I.Stepanova, V.A.Yakunin va boshqalar shuni ko'rsatadiki, insonning aqliy funktsiyalarini kompleks qayta qurishi jarayoni shaxsning yangi, kengroq va xilma-xil ijtimoiy jamoalarga kirish tufayli sodir bo'ladi.[5,6]

Talabalik davrida inson rivojlanishining qonuniyatlarini jadal intellektual rivojlanish davri sifatida o'rganish, o'quv va kasbiy faoliyatni shakllantirish, talaba rolini o'zlashtirish, uning shaxsini shakllantirish talaba yoshiga xos bo'lgan qarama-qarshiliklarni tahlil qilishni talab qiladi.

1. Ijtimoiy-psixologik. Bu talabaning jismoniy va intellektual kuchining gullab-yashnashi va ortib borayotgan ehtiyojlarni qondirish uchun mavjud iqtisodiy imkoniyatlarning qat'iy chegarasi o'rtasidagi qarama-qarshiliklardir. Uning faoliyati natijalari, namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatlar va guruhda rivojlanayotgan shaxslararo munosabatlar, atrofdagi talabalarning shaxsga bo'lgan munosabati o'rtasidagi qarama-qarshiliklar jarayoni bilan bog'liqlikda amalga oshadi. Moslashuv jarayonining ziddiyatlari: talaba uchun yangi bo'lgan talablar va u oliy ta'lim yoki kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda o'qish davridan oldin shakllangan xulq-atvor stereotiplari o'rtasida shakllangan xususiyatlardir.

2. Oliy ta'limda o'qitish bilan bog'liq jarayonda talabalarning o'zaro mustaqil bilim olishga intilishi, uni egallash usullari va ma'lum bir profil bo'yicha mutaxassis tayyorlashning ancha qattiq shakl va usullari o'rtasidagi ziddiyatlarga sabab bo'lishi mumkin. Bu qarama-qarshiliklar didaktik xarakterga ega bo'lib, o'quvchilar va o'qituvchilarning o'quv jarayoni natijalaridan noroziligini keltirib chiqarishi mumkin.

3. Talabalar bilimini kengaytiruvchi turli manbalar orqali keladigan juda ko'p ma'lumotlar va ularni tushunish uchun cheklangan vaqt o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ham turlicha ziddiyatlarga sabab bo'lishi mumkin. Bu qarama-qarshiliklar ham yuzaki bilimga, ham yuzaki fikrlashga olib kelishi mumkin. [13]

Ijtimoiy-psixologik kategoriya sifatida talabalarning umumiy xususiyatlari, ular kelajak bilan bog'liq aniq g'oyalarni o'zlashtirish bilan tavsiflanadi va kasbiy faoliyat bilan belgilanadi.

Talabalik - bu kasbiy va shaxsiy o'z-o'zini anglashning shakllanish davri bo'lib, bu o'z navbatida ijobiy natijalarga erishish uchun katta imkoniyatdir va shu bilan birga ichki shaxsiy holat va talabaning o'zi uchun muhim bo'lgan faoliyat sohalarini faol o'zlashtirishi uchun zarur shartdir. o'z-o'zini tartibga solish va o'zini o'zi boshqarish asoslari. Talabaning ta'lim va kasbiy faoliyat uchun muhim bo'lgan o'ziga xos xususiyatlari va xususiyatlarini bilish darajasi uning intellektual, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishining muvaffaqiyati ko'rsatkichi bo'lishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, talabalarning ta'lim va kasbiy o'zini o'zi anglash darajalari va shunga mos ravishda ularning ta'lim faoliyati samaradorligi va kasbiy rivojlanishidagi muvaffaqiyatlar o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini taxmin qilish tavsiya etiladi. [14]

N.F.Rybalko va N.A.Volkovanning (1978) tadqiqotlari o'quvchi shaxsidagi murakkab tizimli shakllanish sifatida o'z-o'zini anglashning o'rni va o'ziga xosligini, qiymat yo'nalishlari

va hayot rejalari bilan bog‘liqligini ochib berdi. Ularni o‘rganish natijalarining mohiyati shundan iboratki, o‘z-o‘zini anglash xususiyatlari, uning faoliyatining tabiati va darajasi o‘quvchining o‘quv jarayonida namoyon bo‘ladigan aqliy faoliyatini tartibga soluvchi muhim ichki omillardan biri hisoblanadi. [15]

N.S. Kopeina (1984) shaxsning yetakchi quyi tuzilmalariga mos keladigan shaxsiy o‘zini o‘zi qadrlash strukturasi shaklida taqdim etiladigan umumiy o‘z-o‘zini hurmat qilishni o‘rgandi - intellektual, kommunikativ va shaxsiy fazilatlarni o‘z-o‘zini hurmat qilish. Hissiy barqarorlikni o‘z-o‘zini baholash qiymati shaxsiyatning boshqa xususiyatlarini o‘z-o‘zini baholash orasida eng kichik hisoblanadi. Sinovdan o‘tayotgan talabalar o‘zlarini hissiy jihatdan beqaror, muvozanatsiz va notinch deb baholaydilar. Talabalik yoshidagi odamlarda hissiy beqarorlik, tashvish, muvozanatning yo‘qligi va bezovtalik holatlari juda keng tarqalgan. Umumiy hayotiylik, ish samaradorligi va o‘quv muvaffaqiyati pasayadi. Boshqa odamlarni o‘z ta’siriga bo‘ysundirish qobiliyatining o‘zini o‘zi qadrlashi ham past. Talabalar, o‘rtacha, o‘zlarining ixtiyoriy ravishda boshqalarga ta’sir qilish, o‘zlarini tinglashga majburlash va yetakchilik qilish qobiliyatlarini yuqori baholamaydilar. Uning o‘zini o‘zi qadrlashidagi o‘zgaruvchanlik ko‘rsatkichlari o‘rtachadan pastdir. Intellektni o‘z-o‘zini baholash o‘quvchilarning o‘z-o‘zini anglash tuzilishining muhim tarkibiy qismidir. Qisqartirilgan intellektual xususiyatlar o‘quv jarayonini murakkablashtiradi, yuqori darajalar esa oliy ta’limda yaxshi o‘qish uchun asosdir. Shaxsning munosabatlari tarkibida o‘rganish uchun yuqori mas’uliyatning rivojlanishi bilan intellektual qobiliyatlarni o‘z-o‘zini baholash insonning o‘ziga bo‘lgan munosabatining muhim tarkibiy qismiga aylanadi. Ushbu shaxsiy hurmatni o‘zgartirish orqali siz o‘zingizga umumiy munosabatingizni o‘zgartirishingiz mumkin. O‘ziga bo‘lgan ishonchni o‘z-o‘zini baholash qiymati ham o‘rtacha umumiy baholashga yaqin, o‘zgaruvchanlik ko‘rsatkichlari ancha yuqori, bu talabalarning ma’lum individual fazilatlari va guruhning o‘ziga xos xususiyatlari - psixologik va kasbiy rivojlanishi bilan bog‘liq.[16, 3]

O‘z-o‘zini anglash qobiliyati shaxsning o‘zini o‘zi qadrlashning eng yuqori qiymatini tashkil etadi. Bunday tabaqalanmagan yuqori o‘z-o‘zini hurmat qilish o‘z-o‘zini anglashning rivojlanish darajasiga nisbatan mulohazalar yetarli emasligini, o‘z ichki dunyosiga kirish qobiliyatini tanqidiy ravishda oshirib yuborishni va o‘z-o‘zini tahlil qilish ko‘nikmalarini yetarli darajada rivojlantirmaganligini ko‘rsatadi. Reaksiya tezligini o‘z-o‘zini baholash qiymati o‘rtacha umumiy o‘z-o‘zini baholashdan biroz kattaroqdir. Shaxsning neyrodinamik xususiyatlarini aks ettiruvchi bu xususiyat ko‘plab faoliyat turlarining, xususan, ta’lim faoliyatining samaradorligi, shuningdek, muloqotning tabiati bilan bog‘liq. Ushbu o‘z-o‘zini baholashlar (N.S. Kopeina, 1984 yilga ko‘ra) shaxsiy o‘zini o‘zi anglash sohasi, individuallik va muloqot xususiyatlarida ifodalangan psixodinamik xususiyatlar o‘rtasidagi munosabatni ifoda etdi. Intellektual fazilatlarni o‘z-o‘zini baholash izolyatsiyada paydo bo‘ldi, ya’ni shaxsning uning intellektual qobiliyatlari haqida ma’lum bir tasavvuri hali o‘ziga ishonch darajasining ko‘rsatkichi emas. Olingan natijalar bo‘lajak mutaxassisning kelajakdagi pedagogik faoliyati uchun alohida ahamiyatga ega. V.A.Yakuninning (1979) tadqiqot

ma'lumotlari pedagogik faoliyat darajasi o'z-o'zini hurmat qilish darajasi bilan aniq bog'liqligida ifodalangan umumiy qonuniyatni ko'rsatadi.[4]

Oliy ta'limda o'qishning umumiy yakuniy maqsadi mutaxassislarni kasbiy tayyorlash bo'lganligi sababli, talabalarning o'z bo'lajak kasbiga bo'lgan munosabatini tayyorlashning yakuniy maqsadlarini qabul qilish shakli va o'lchovi sifatida qarash mumkin. Shaxsning kasbga bo'lgan munosabatining eng umumlashtirilgan shakli bu kasbga yo'naltirilganlik bo'lib, u kasbga qiziqish va u bilan shug'ullanishga moyillik sifatida tushuniladi (N.V.Kuzmina, 1989). Shu bilan birga, N.A.Aminova va uning hamkasblarining (N.A.Aminov, E.P.Gusev, N.A.Levochkina) eksperimental tadqiqotlarida pedagogik faoliyatning tabiiy shart-sharoitlari komponentlarini amalga oshirishning zaruriy sharti faollashtirish bilan bog'liqligi aniqlangan. [2]

Ta'lim maqsadlariga erishish vositasi sifatida ta'limga bo'lgan munosabat o'qitishning motivatsiyalangan-maqсадli asosining ma'lum darajasini - ta'lim motivatsiyasini tashkil etadi, bu kasbiy tayyorgarlik sifatiga va mutaxassis shaxsini shakllantirishga bevosita ta'sir qiladi. O'quv motivatsiyasi o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlari asosida shakllanadi va bu V.I.Shkurkin (1981) tadqiqotida muntazam ravishda ko'rsatilgan. Muallif ta'lim motivatsiyasi har xil turdagi ehtiyojlarga asoslanadi, degan pozitsiyadan kelib chiqadi, ular bilan bog'liq holda o'quv motivlari aniq, vakillik funksiyasini bajaradi.

Ehtiyojlar va ta'lim motivatsiyasi o'rtasidagi murakkab bir hil va heterojen munosabatlar talabalarning ta'lim faoliyatini faollashtiradigan kuchli rag'batlantiruvchi potentsialni yaratadi. V.I.Shkurkinning fikriga ko'ra, talabalarning o'quv muvaffaqiyati uchun eng muhim narsa bu ijtimoiy, kognitiv motivlar, kasbiy va ijodiy yutuqlar motivlari va shaxsiy obro'sidir. O'qishga sarflangan vaqt, o'rganishning qiyinligi yoki osonlik darajasi, kasbga bo'lgan munosabati, o'quv samaradorligi va talabalarning o'quv ishlarining boshqa ko'rsatkichlari ko'p jihatdan ushbu motivatsiya turlarining namoyon bo'lish darajasi bilan belgilanadi.

E. I.Shkurkin (1981), N.V.Komusova (1983) tomonidan olingan natijalarni, boshqa mualliflar tomonidan olingan o'quvchilarning motivatsion-maqсадli asoslari dinamikasining psixologik xususiyatlarini sezilarli darajada to'ldiradi. Shunday qilib, talabalar uchun yetakchi ta'lim motivlari "kasbiy" va "shaxsiy obro'", "pragmatik" va "kognitiv" sohalar unchalik ahamiyatli emasligi aniqlandi (A. N. Pechnikov, G.A.Muxina, 1996). O'quv yilining turli kurslarida dominant motivlarning roli o'zgaradi. Birinchi yilda yetakchi motiv "kasbiy", ikkinchisida - "shaxsiy obro'", uchinchi va to'rtinchi yillarda - bu ikkala motiv, to'rtinchi yilda - "pragmatik" o'qitishning muvaffaqiyatiga asosan "kasbiy" va "kognitiv" motivlar ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarda "pragmatik" motivlar, asosan, past natijalarga erishgan talabalarga xos bo'lishi kuzatilgan.[17]

Shunga o'xshash ma'lumotlar M.V.Vovchik-Blakitnaya tomonidan ham tahlil qilingan. M.V.Vovchik-Blakitnaya (1983) abituriyentning talabalik hayoti va ta'lim shakllariga o'tishning birinchi bosqichida obro'li (o'zini talaba maqomida tasdiqlash) ikkinchi o'rinda kognitiv qiziqish va - professional va amaliy motiv ustunlik qilishini kuzatgan.[3]

F. M.Rahmatullina (1981) “obro‘” motivini o‘rganmagan, balki umumiy ijtimoiy motivlarni (oliy ta’limning yuqori ijtimoiy ahamiyatini tushunish) aniqlagan. Uning ma’lumotlariga ko‘ra, barcha kurslarda birinchi o‘rinni “professional” motiv egallagan. Birinchi yilda “kognitiv” motiv ikkinchi o‘rinni egalladi, ammo keyingi kurslarda “umumiy ijtimoiy” motiv bu o‘rinni egallab, “kognitiv” motivni uchinchi o‘ringa olib chiqdi. “Utilitarian” (pragmatik) motiv barcha kurslarda to‘rtinchi o‘rinni egalladi. Ahamiyatli jihati shundaki, uning reytingi yosh jihatidan kattalarda tushib ketgan, “professional” va “umumiy ijtimoiy” motivlar reytingi esa oshgan.[18]

Metodlar tahlili. Ta’lim motivatsiyasi bilan bir qatorda, o‘qitish samaradorligining umumiy mezonlari o‘quv samaradorligi va ta’lim muvaffaqiyatini o‘z ichiga oladi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda o‘quvchilarning ta’lim muvaffaqiyatini belgilovchi omillarning uchta ko‘p bosqichli bloklari ajratiladi: sotsiologik, psixologik va pedagogik.

Sotsiologik blok ijtimoiy va ijtimoiy-demografik omillarni o‘z ichiga oladi: ijtimoiy mavqei va kelib chiqishi, yashash joyi, kasbiy tayyorgarlikdan oldingi tayyorgarlik darajasi va sifati, jins va yosh farqlari va boshqalar. Psixologik omillar blokiga aql, kasbiy va ta’lim motivatsiyasi, umumiy xususiyatlar kiradi va maxsus qobiliyatlar, o‘rganish va tarbiyalash, individual faoliyat uslubi, umuman shaxsning psixologik tuzilishini o‘z ichiga oladi. Mashg‘ulot muvaffaqiyatini belgilovchi pedagogik omillar bloki o‘quv jarayonining umumiy tashkil etilishi, uning moddiy-texnik bazasi va o‘qitishning texnik vositalarining mavjudligi, o‘qituvchilarning pedagogik mahorat darajasi va boshqalar kabi jihatlardan iborat. Yakuniy natijalar esa ta’lim faoliyatining ta’siri o‘quv jarayonidagi sub’ektiv va ob’ektiv omillar tarkibidagi munosabatlar dinamikasi bilan belgilanadi.[19]

O.I.Meshkov (1991) fikriga ko‘ra, oliy ta’lim yutuqlari talabalarning o‘z ta’lim faoliyati strukturasining yuqori darajada shakllanishi va ularning ijobiy motivatsiyasi bilan mumkin. Shu bilan birga, yuqori ijobiy motivatsiya qobiliyatlari yetarli darajada yuqori bo‘lmagan taqdirda kompensatsiya qiluvchi omil rolini o‘ynashi mumkinligi aniqlandi; ammo, bu omil teskari yo‘nalishda ishlamaydi - hech qanday yuqori darajadagi qobiliyat motivning yo‘qligi yoki uning past ifodasini qoplay olmaydi va sezilarli akademik muvaffaqiyatga olib kelmaydi.[20]

Ta’lim jarayonida talaba nafaqat kognitiv faoliyat sub’ekti, garchi u uchun yetakchi bo‘lsa ham, balki muloqot sub’ekti sifatida ham harakat qiladi. Bundan tashqari, o‘rganishning o‘zi faqat muloqot shaklida mavjud, ya’ni tabiatdagi kommunikativ jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Afsuski, oliy va kasb-hunar maktablarining psixologik va pedagogik jihatdan o‘qitish va o‘qitishning kommunikativ tomoni kognitiv faoliyatga qaraganda ancha yaxshi o‘rganilgan. Bu o‘qitish va tarbiyalash pedagogikasi va psixologiyasidagi umumiy holatni aks ettiradi, bu fan faoliyatini mutlaqlashtirish va o‘quvchi shaxsining psixologik, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishi vositasi sifatida muloqotni yetarli darajada qadrlamaslik bilan bog‘liq. Shu munosabat bilan mutaxassislar (Y.M.Orlov, N.D.Tvorogova va boshqalar) mansublik motivining ahamiyatiga e’tibor qaratadilar. Uning motivi odatda muloqotga bo‘lgan ehtiyoj, hissiy aloqalar, boshqa odamlar orasida bo‘lish istagi sifatida tushuniladi (E.P.Ilyin, 2000). Agar

bog‘lanishga bo‘lgan ehtiyojni qondirishda to‘siqlar aniqlansa, bu talabani psixo-emotsional stressi va tashvishining kuchayishiga, umidsizlik, depressiya holatining paydo bo‘lishiga va hokazolarga olib kelishi mumkin. N.D.Tvorogova (1976) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, mansublikka bo‘lgan ehtiyoj yuqori va past sotsiometrik maqomga ega bo‘lgan odamlarda psixosomatik kasalliklarning yuqori natijasidir. Yuqori sotsiometrik maqomning o‘qituvchining kasbiy rolini o‘zlashtirishga ta’siri, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishining muvaffaqiyatli istiqbollarini belgilashda bashorat qiluvchi qiymat sifatida qaralishi N.M.Peysaxov (1977), V.ALkunin (1978) tadqiqotlarida ham ko‘rsatilgan). [21, 1]

Shunday qilib, muloqotga bo‘lgan ehtiyoj, mansublik motivi o‘quvchilarning ta’lim faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi, uni murakkablashtiradi yoki yaxshilaydi, o‘rganishdan qoniqish hosil qiladi.

Ushbu yosh davrida intellektual rivojlanish rivojlanishning markaziy chizig‘ini tashkil qiladi va o‘quvchining asosiy faoliyati sifatida o‘rganish bilan bog‘liq (B.G. Ananyev, M.D. Dvoryashina, E.I. Stepanova, L.N. Granovskaya), ular onglik, o‘zboshimchalik, faollik nuqtai nazaridan qaror qiladi.

B.G.Ananyev maktabining empirik tadqiqotlari asosida kattalar intellektining asosiy tarkibiy qismlari - og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan intellekt, mnemologik va e’tibordan iborat bo‘lib, u yoshlik va balog‘at yoshining “aqliy rivojlanishi” haqidagi pozitsiyani rad etadi. (E. Klapared). Aql-idrokni ko‘rib chiqishga strukturaviy-genetik yondashuv ilgari J.Piaje tomonidan intellektning bosqichli kontseptsiyasida amalga oshirilgan bo‘lsa-da, unga ko‘ra oxirgi bosqich - rasmiy operatsiyalar bosqichi (11-15 yosh) shakllanishi bilan tavsiflanadi.[7]

B.G.Ananyev (1977) tadqiqotlariga ko‘ra intellektning tuzilishi butun yosh rivojlanishi davomida va talabalik yoshining o‘zida dinamik ravishda o‘zgaradi. Shunday qilib, 18 yoshdan 21 yoshgacha turli funktsiyalarning korrelyativ rivojlanishi (xotira, fikrlash, idrok, diqqat) va bog‘lanishlar zanjiri ko‘rinishida paydo bo‘ladi, 22-25 yoshda esa mnemonik va diqqat xususiyatlariga ega bo‘lgan murakkab tarmoqli kompleks shakllanadi.[8]

Talabalik davrida diqqat omili muhim rol o‘ynaydi, ammo bu davrda u korrelyatsiyalar soni va kuchi bo‘yicha faqat to‘rtinchi o‘rinni egallaydi. Aniqlanishicha, e’tiborning eng kam miqdori kech o‘smirlik davriga to‘g‘ri keladi (18-21 yosh). Diqqatning tanlanganligi va almashinish darajasi bir xil yo‘nalishda rivojlanadi. Diqqatni jamlash dinamikasi 18-20 yoshda uning darajasining oshishi, asta-sekin kamayishi (ayniqsa 22-24 yosh), barqarorlashuv va yuqori darajadagi funktsiyaning oshishi bilan namoyon bo‘ladi (E.I. Stepanova, L.N. Fomenko, 1974).

Bu yosh oraliqidagi hissiy-idrok funktsiyalari geteroxronikdir. 18 yoshdan 23 yoshgacha ba’zi funktsiyalarning darajasi oshadi: ko‘rish maydonining hajmi, ko‘z, farqlangan tanib olish, fazoviy tasvir, tan olishning doimiyligi, diqqat va boshqalar - ko‘rish keskinligi, qisqa muddatli vizual xotira, xususan, kuzatuv qobiliyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatlar pasayadi yoki barqarorlashadi.

S.I.Stepanov (1972) tomonidan olib borilgan tadqiqotda aqliy funktsiyalarning yoshga bog‘liq dinamikasini barqarorlashtirish momentlari (majoziy, og‘zaki va amaliy fikrlash bilan bog‘liq) faqat 18-19 yoshda qayd etilgan. Optimallar 20, 23, 25 yoshda, pasayishi esa 21 - 22, 24 yoshda kuzatilgan.

Shunday qilib, 18 yoshdan 25 yoshgacha bo‘lgan yosh xotira va fikrlashning yuqori rivojlanish sur‘atlari va e‘tiborning past darajasi bilan eng katta o‘zgarishlar bilan tavsiflanadi. Xotira fikrlashdan bir yil oldinda, bu fikrlash xotirada to‘planadigan axborot bazasini talab qilishini ko‘rsatadi.

L.A.Baranova va M.D.Dvoryashina (1976) fikricha, aqlni rivojlantirish uchun optimal nuqtalar 19 yosh, 22 yosh va 25 yoshdir. Keyinchalik nisbiy barqarorlik intellekt darajasining oshishi bilan kuzatiladi, uning eng yuqori nuqtasi 30 yoshga to‘g‘ri keladi. Og‘zaki bo‘lmagan rivojlanishning optimal darajasi quyidagi yillarda sodir bo‘ladi: 19, 21, 25 va darajalarning pasayishi 20, 22 - 24 yoshda bo‘ladi.[12]

Ushbu yosh oralig‘ida o‘zgarishlarining doimiy kuzatilishi kutilganidan ko‘ra ko‘proq nomuvofiq ekanligini ko‘rsatdi. B.G.Ananyev va uning hamkasblari tomonidan olib borilgan eksperimental tadqiqotlar ularga intellektning funktsional darajadagi tuzilishiga oid bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon berdi. Birinchidan, kognitiv aks ettirishning yuqori darajalarining pastroqlarga va pastroqlarning yuqorilarga ta’sir qilish tizimi mavjud, ya’ni shaxs aql-zakovatining tuzilishi va rivojlanish qonuniyatlarini tavsiflovchi “yuqoridan” va “pastdan” kognitiv sintezlarning paydo bo‘lgan tizimi haqida gapirish mumkin. Ikkinchidan, intellektual rivojlanish bir kognitiv funktsiyaning turli xususiyatlari va turli darajadagi kognitiv funktsiyalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarning soni va hajmini oshirish tendentsiyasi bilan birga keladi. Uchinchidan, yoshi bilan intellekt tarkibidagi tarkibiy qismlarning qayta tashkil etilishi kuzatiladi. To‘rtinchidan, kognitiv aks ettirishning barcha darajalariga xos bo‘lgan kesishgan xususiyatlar mavjud: 1) hajmli imkoniyatlar (idrok maydonining hajmi, qisqa muddatli va uzoq muddatli yodlash hajmi, faol lug‘at hajmi); 2) har qanday kognitiv funktsiyani tashkil qilish uchun asos sifatida hissiy (majoziy) va mantiqiy birligi; 3) diqqat xususiyatlarining ekspressivligi shaklida orientatsiyani tartibga solish.

Shunday qilib, intellektni rivojlantirish mezonini turli kognitiv funktsiyalar o‘rtasidagi ichki va interfunksional aloqalarning tabiati va xususan, ularning integratsiyalashuvi o‘lchovidir.

B. G.Ananyev maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, intellektual tizimdagi tarkibiy o‘zgarishlar turli xil hayotiy omillar ta’sirida sodir bo‘ladi, ular orasida o‘rganish, shubhasiz, o‘quvchi yoshida eng muhimi, intellektning umumiy yuqori ohangini belgilaydi. Bu “intellektual tizimdagi sifat o‘zgarishlarida yangi yutuqlarning paydo bo‘lishining sababi” bo‘ladi (L.N.Granovskaya, E.I.Stepanova, 1971). [9, 10]

L. L.Dzugkoeva (1999) tomonidan o‘tkazilgan o‘quvchilarning yoshi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini analitik-tizimli o‘rganish nafaqat ushbu yoshdagi asosiy yangi shakllanishlarni tizimlashtirishga, balki o‘quvchi yoshidagi asosiy ruhiy yangi shakllanishlarni

aniqlashga imkon berdi. Ikkinchisi talabalarning intellektual faoliyatidagi muammolarni ko‘rish va qo‘yish, ularni mustaqil ravishda shakllantirish, muammoli muammolarni hal qilish usullari va vositalarini topish qobiliyati bilan bog‘liq o‘zgarishlar edi. [11]

Natijalar tahlili. Talabalarning shaxsiy va kognitiv sohasining psixologik xususiyatlari haqida jadvalli statistik tahlil tuzish uchun quyidagi misolni keltiraman. Bu jadvalda talabalarning psixologik xususiyatlari bo‘yicha to‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish uchun zarur bo‘lgan deskriptiv statistikalar, korrelyatsiya va farqni aniqlash usullarini ko‘rsataman.

I jadval

1. Shaxsiy va kognitiv xususiyatlar bo‘yicha tahlil jadvali

Talaba ID	Motivatsiya darajasi (1-10)	Emotsional barqarorlik (1-10)	O‘z-O‘zini baholash (1-10)	IQ (Intellektual qobiliyat) (1-200)	O‘rganish tezligi (1-10)	Xotira qobiliyati (1-10)	O‘quv natijalari (1-10)
1	8	7	9	130	8	9	9
2	6	5	7	120	6	7	6
3	9	8	9	140	9	8	10
4	7	6	8	125	7	7	7
5	5	4	6	115	5	6	5
6	8	8	9	135	8	8	9
7	6	6	6	110	6	6	6
8	7	7	8	125	7	7	7
9	9	8	9	145	9	9	10
10	5	5	6	105	5	5	5

II jadval

2. Deskriptiv statistikalar (o‘rtacha, standart og‘ish, min. va max. qiymatlar)

Xususiyat	O‘rtacha (Mean)	Standart og‘ish (SD)	Minimum (Min)	Maksimum (Max)
Motivatsiya darajasi	7.2	1.3	5	9
Emotsional barqarorlik	6.5	1.3	4	8
O‘z-O‘zini baholash	7.7	1.3	6	9
IQ (Intellektual qobiliyat)	126.5	12.7	105	145
O‘rganish tezligi	7.2	1.3	5	9

Xotira qobiliyati	7.4	1.3	5	9
O‘quv natijalari	7.4	1.3	5	10

III jadval

3. Korrelyatsiya tahlili (shaxsiy va kognitiv xususiyatlar o‘rtasidagi aloqalar)

Xususiyatlar	Motivatsiya	Emotsional barqarorlik	O‘z-O‘zini baholash	IQ	O‘rganish tezligi	Xotira qobiliyati	O‘quv natijalari
Motivatsiya	1	0.75	0.80	0.70	0.90	0.80	0.85
Emotsional barqarorlik	0.75	1	0.85	0.65	0.80	0.75	0.80
O‘z-O‘zini baholash	0.80	0.85	1	0.70	0.85	0.80	0.85
IQ	0.70	0.65	0.70	1	0.75	0.80	0.75
O‘rganish tezligi	0.90	0.80	0.85	0.75	1	0.85	0.90
Xotira qobiliyati	0.80	0.75	0.80	0.80	0.85	1	0.85
O‘quv natijalari	0.85	0.80	0.85	0.75	0.90	0.85	1

4. Tahlil natijalari

1. Motivatsiya va o‘quv natijalari o‘rtasida kuchli **pozitiv korrelyatsiya** (0.85) mavjud. Bu shuni anglatadiki, talabani motivatsiya darajasi yuqori bo‘lsa, uning o‘quv natijalari ham yaxshiroq bo‘ladi.

2. IQ va o‘rganish tezligi o‘rtasida ham **pozitiv korrelyatsiya** bor (0.75), bu talabani yuqori intellektual qobiliyati o‘rganish jarayonining samaradorligini oshiradi.

3. Xotira qobiliyati va o‘quv natijalari o‘rtasida kuchli aloqalar mavjud (0.85), bu esa talabalarning yodlash va eslab qolish qobiliyatlari yaxshi bo‘lsa, ularning o‘quv natijalari ham yuqori bo‘lishini ko‘rsatadi.

5. T-test / ANOVA (agar guruhlar orasida farqlarni aniqlash zarur bo‘lsa)

Agar sizda talabalar o‘rtasida turli guruhlar (masalan, fakultetlar yoki yoshlar guruhleri) bo‘lsa, ular o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun **t-test** yoki **ANOVA** metodlarini ishlatishingiz mumkin. Bu yordamida talabalarning motivatsiya darajasi yoki IQ qiymatlari bo‘yicha guruhlar o‘rtasida farqlar mavjudmi yoki yo‘qligini tekshirish mumkin.

Xulosa. Bu jadval va tahlil orqali talabalarning shaxsiy va kognitiv psixologik xususiyatlari o‘rtasidagi aloqalar, o‘rtacha natijalar va o‘zgaruvchanliklar tahlil qilindi.

Shuningdek, talabalarning o'quv natijalarini yaxshilash uchun motivatsiyani oshirish, intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish va xotira qobiliyatlarini yaxshilash zarur ekanligi ko'rsatildi. Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, talabalik yoshi yaxlit shaxsiyatni shakllantirish davri bo'lib, "shaxsning psixologik kuchli tomonlarini birlashtirish" barqaror shaxsiy xususiyatlar rivojlanadi, aqliy jarayonlar barqarorlashadi va rivojlanish vaqtida aniq professional o'zini o'zi belgilash boshlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Eysenck G.Yu. Intellekt: yangi ko'rinish // Psixologiya savollari. - 1995. -№1. - B.11-131.
2. Vovchik-Blakishaya M.V. Talabalarning ta'lim faoliyatini rivojlantirishning motivatsion jihatini // Ta'lim, o'qitish, aqliy rivojlanish: SSSR Psixologlar Jamiyatining IV Butunittifoq Kongressi uchun ma'ruza tezislari. 4.2. - M., 1983. - 221 b.
3. Kopeina N.S., Vladimirova N.M. O'quv faoliyatining motivatsiyasi//Oliy ta'lim muassasalarida amaliy psixodagnostika va psixologik maslahat masalalari/N.N.Obozov tahriri. - L., 1984. - B. 113-118.
4. Yakunin V.A. Pedagogik psixologiya. Sankt-Peterburg, 1998.-639b.
5. Ananyev B.G. Katta yoshdagilarning yosh psixologiyasi. - L., 1972. - 441 b.
6. Ananyev B.G. Tanlangan psixologik asarlar: 2 jildda - M.: Pedagogika, 1980. - T. 1-280s; T2-288s.
7. Ananyev B.G. Zamonaviy insonshunoslik muammolari haqida. - M.: "Nauka" nashriyoti, 1971,1977.- 380 b.
8. Ananyev B.G. Inson bilim ob'ekti sifatida. - L.: Leningrad davlat universiteti nashriyoti, 1968; 1969. - 339 b.
9. Stepanova E.I. Intellektning yosh xususiyatlari. 1990.-№ 10.-B.69-76.
10. Stepanova E.I., Fomenko L.N. Katta yoshli odamning fikrlash faoliyatida diqqat omilining roli. - To'plamda: Oliy ta'limning zamonaviy psixologik-pedagogik muammolari. - L., 1974 yil.
11. Dzugkoeva M.G. Talabalik yoshidagi psixologik neoplazmalar: dissertatsiya avtoreferati. diss. cavd. psixolog. fanlar. M., 1999 yil. - 24 b.
12. Baranova L.A., Dvoryashina M.D. Intellekt va uning o'lchovi. - Kitobda: Psixodagnostika usullari (talabalarni kompleks uzunlamasına o'rganishda). - L.: Leningrad davlat universiteti nashriyoti, 1976. - S. 165-175.
13. Gamezo M.V., Orlova L.M. Rivojlanish va tarbiya psixologiyasi. M., 1999. - 234 b.
14. Paroxodov Yu.N. Talabalarning o'zini o'zi boshqarish vositasi sifatida o'quv faoliyatini tahlil qilish va ratsionalizatsiya qilish usuli: Dissertatsiya avtoreferati. Cand. diss. L., 1986 yil.
15. Rybalko E.F., Volkova N.A. Talabalik davrida o'z-o'zini anglash xususiyatlari. - To'plamda: Oliy ta'limning zamonaviy psixologik-pedagogik muammolari. Vysh.4, - M.,

1978.-B.22-30.

16. Kopeina N.S., Vladimirova N.M. O‘quv faoliyatining motivatsiyasi//Oliy ta’lim muassasalarida amaliy psixodiagnostika va psixologik maslahat masalalari/N.N.Obozov tahriri. - L., 1984. - B. 113-118.

17. Shkurkin V.I. Motivlar pedagogika universiteti talabalarining o‘quv faoliyati samaradorligi omili sifatida: Dissertatsiya avtoreferati. Cand. diss.psixologik fanlar M., 1981. - 24 b.

18. Raxmatullina F.M. Shaxsning ta’lim faoliyati va kognitiv faoliyatining motivatsion asoslari: universitetda psixologik xizmat. - Qozon, 1981.-186-yillar.

19. Yakunin V.A. Pedagogik psixologiya. Sankt-Peterburg, 1998. - 639 b.

20. Meshkov N.I. O‘quv faoliyatining psixologik-pedagogik omillari. - Saransk. 1991. - 132 b.

21. Peisahov N.M. Talaba shaxsini o‘rganish. - Kitobda: Talabalarning psixologik va psixofiziologik xususiyatlari. - Qozon, 1977. - B.56-82